

SZATMÁRI SÁNDOR

Korai „altaji” lexikális elemek a déli szláv nyelvekben

The etimologies of the following words are discussed: Old Slav *bělĕgŭ* ‘sign’, *birŭ* ‘tax’, *šarŭ* ‘paint’, *šarŭčŭ* ‘painter’, *tojaĝŭ/tojaga* ‘stick, staff’, *veriga* ‘chain’, *terŭ* ‘court of law, lawcourt’, *trĕmŭ* ‘tower’ and Old Russian *birŭčii* ‘painter’.

E cikkben **Az „avar” nyelv nyomában** című, Szegeden 1999 júniusában megvédett szakdolgozatomban leírt kutatási eredményeim bemutatását tűztem ki célul, itt-ott már módosított eredményekkel, hiszen a védés ideje óta elmúlt idő alatt több olyan adatra bukkantam, amelyek meglétét és hangalakját szakdolgozatomban még csak feltételezni tudtam. Mi volt a szakdolgozat célja? Mindezekelőtt néhány alapkérdés vetődött fel bennem, és ezekre kerestem a választ: pl. a déli szláv nyelvtörténeti és nyelvjárási ismeretek tükrében mennyire tarthatók a szakirodalomban található vélemények, elméletek és etimológiák a déli szláv nyelvek “altaji” elemeivel kapcsolatban? Vannak-e biztos kritériumok (hangtani jegyek, földrajzi elterjedtség, stb.) ahhoz, hogy a déli szláv nyelvekben található korai orientális eredetű nyelvi másolatokat és örökségszavakat ezen kritériumok alapján rendezve szétválasszunk a különböző “altaji” jövevényszó-rétegeket, hiszen ezekről a Kárpát-medencében beszélt népvándorláskori “altaji” nyelveknek nincsenek megfejtett nyelvemlékei. Vannak-e a magyarban avar és dunai-bolgártörök jövevény- vagy örökségszavak? Milyen új adalékokat szolgáltatnak a déli szláv nyelvek a nyugati ótörök nyelvek rekonstrukciójához? Az biztos, hogy a történelem során a szláv népek több esetben is érintkeztek különböző török nyelvű népekkel. Az érintkezések alapján a déli szláv nyelvek közül a szerb és a bolgár nyelvben legalább három török jövevényszórétegnek kell lenni: 1. korai réteg; 2. kun-besenyő-úz réteg; 3. oszmán-török réteg. E három közül a legjobban feltárt az oszmánli jövevényszavaké. Ez érthető is, hiszen időben ez áll a legközelebb korunkhoz, és az átadó nyelv is jól ismert. Egészen más a helyzet az első és a második rétegnél. Ezeknél az átadó nyelv szinte ismeretlen, a déli szlávok őseivel kapcsolatba került hajdani török népeknek sokszor csak a nevét tudjuk. Nyelvükből írott forrásként esetleg néhány glossza maradt fenn, azok is általában címek és nevek. Ráadásul a második réteg esetében átadó nyelvként legalább három nyelv jöhet számításba, az elsőben pedig csak sejtéseink lehetnek, hogy hány nyelv örökség- és jövevényszavait foglalhatják magukba.

A nyugati ótörök nyelvek¹ megismeréséhez, és annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy a magyar honfoglalást megelőzőleg voltak-e mongol nyelvet beszélő népek az eurázsiai puszták nyugati végében, nagyon fontos az adatok helyes értékelése. Szakdolgozatomban abból indultam ki, hogy ha sikerül azonosítani a dunai-bolgár nyelv² elemeit, akkor leszűkül a kör, és az avar szavaknak a dunai-bolgár szavak csoportján kívül kell lenniük. Ezen maradék szavak halmazát a továbbiakban avar-gyanús szavakként fogom említeni.

A korai orientális eredetűnek tartott halmazról először leválasztottam az arab és perzsa szavakat, majd a bizonytalan etimológiájú, de altaji szavakkal is rokonított szláv szavakat. Kizártam a vizsgálódásból a méltóság- és a személyneveket. A népneveket sem tárgyalom. A maradék "altaji" eredetű szóanyag csoportosítása kétféleképpen történt. Először földrajzi elterjedtségük alapján rendszereztem őket. Leválasztottam az anyagról azokat a szavakat, amelyek csak a balkáni szláv nyelvekben vannak meg, illetve azokat, melyek a keleti szláv nyelvekben biztosan déli szláv közvetítésűek. Ezeknek a szavaknak egy része minden bizonnyal dunai-bolgár eredetű. Ez a balkáni anyag meglehetősen tarka képet mutat. A szavak további csoportosítása, illetve a dunai-bolgár réteg leválasztása már csak a szavakon található nyelvi kritériumok alapján lehetséges. E szavak között akadnak olyanok is, amelyek nem dunai-bolgár vagy valamely más, a Balkán-félszigeten beszélt török vagy mongol nyelvből valók. Azaz olyanok, melyek régebben meglehettek a szláv nyelvek többségében, de időközben kivesztek és ma már csak a balkáni szláv nyelvek őrzik ezeket.

Az előbb említett balkáni anyagnál jóval kisebb az orientális eredetű adatok azon csoportja, melyek elemei szinte minden szláv nyelvből kimutathatók. Ezeknek a szavaknak egy részével a kutatás nem tud mit kezdeni, hisz a nagy földrajzi elterjedtségüknek nem biztos, hogy kronológiai okai vannak. Az is elképzelhető, hogy műveltségszóként kölcsönözték ezeket, vagy a szó mára már ki nem mutatható belső szláv vándorlással került el a szláv népek többségéhez. Mindenesetre ebben a csoportban vannak az úgynevezett "avar-gyanús" szavak, hiszen az avarok akkor érkezhettek a Kárpát-medencébe, amikor a szláv népek még nem vándoroltak szét. Ez a néhány szó, persze, kevés ahhoz, hogy az avarok nyelvéről komolyabb következtetéseket vonhassunk le³.

Míg a dunai bolgárok és a Balkán-félszigetre később betelepülő kipcsakok és úzok nyelvi nyomait a szerb és a bolgár nyelvben kell leginkább keresnünk,

¹ A nagy népvándorlás korában az Urál hegység környékére vagy attól nyugatra eső területekre vándorolt török népek nyelvei.

² Kr.u. 679–680 körül Aszparuh vezetésével Moesiába, a mai Bulgáriába vonult bolgár-törökök nyelve.

³ Az avarok nyelvével kapcsolatos feltevések tudománytörténeti áttekintését Róna-Tas, A. 1996: 181.

addig az avar nyelv emlékeit kutatva fontos forrásként jöhetnek számításba a dalmáciai horvát nyelvjárások, hiszen az ottani horvátok ősei különösen szoros kapcsolatban álltak az avarokkal. Constantinus Porphyrogenitus bizánci császár *De administrando imperio* című munkájában a következőket olvashatjuk: (30, 67–73) “Az avarok azt látták, hogy ez a föld (Dalmácia és környéke néhány tengerparti város kivételével) a legszépségesebb, ezért megtelepedtek rajta. A horvátok akkoriban Bajorországon túl laktak, ahol jelenleg a fehér horvátok vannak. Közülük vált ki egy nemzetség, ugyanis öt testvér Klukas, Lobelos, Kosentzés, Muchló és Chrobotos meg két nővér Tuga és Buga a maga nép(rész)ével eljött Dalmáciába, s ott találta az avarokat, akik a földet birtokba vették. Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbeknek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig behódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került, ám máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető. A többi horvát visszamaradt Frankhon közelében, s ezeket most belochrobotosoknak azaz fehér horvátoknak mondják; nekik saját fejedelmük van.”⁴

Dolgozatomban először néhány balkáni szót boncolgatok, majd a dunai bolgár-török etimológiák után kitérek két avar-gyanús szó tárgyalására is. A balkáni anyagból csak a *bělēgъ, birъ, birъčii, šarъ, šarъči, tojagъ/tojaga, veriga* szavakat tárgyalom. Az avar-gyanús szavak közül a *terъ* és *trēmъ* szavakat elemzem.

Szólnom kell még a munkában található jelölési rendszerről. A török és a mongol hosszú magánhangzókat minden esetben az adott magánhangzó után kitett kettősponttal jelölöm (pl. *a:*). Nem írom külön betűvel a mélyhangrendű szavakban található *g*-t. Abban az esetben viszont, ha a *g* spiráns volta biztosított, *ɣ*-val jelölöm. A *dž* hangot a török és a mongol nyelvi adatokban egyaránt *dž*-vel jelölöm. A mongol szókezdő *b*-t *b*-vel, a *d*-t *d*-vel, a *dž*-t *dž*-vel és a szóvégi *g*-t *g*-vel írom át az egyszerűség kedvéért, noha ezek a kiejtésben zöngétlen médiák az összes mongol nyelvben. A *C* a mássalhangzót jelöli, a *V* a magánhangzót, az *X* a négyes illeszkedésű szuffixumvokálist (*i / i / u / ü*), az *A* *a* vagy *ä*, az *I* *i* vagy *i*, az *O* *o* vagy *ö*, az *U* *u* vagy *ü* hangot jelöl a hangrendtől függően. A *G* *g*-féle hangot, a *K* *k*-féle hangot jelöl, stb. Török és mongol szavaknál, ha a szót kötőjel (-) követi (pl. tör. *ö:r-* ’fon’), akkor az azt jelenti, hogy ragozatlan igetőről van szó. A deverbális képzők -, a denominálisak + jel után állnak. Szláv oldalon a hangsúlyjeleket következetesen kiírom, ha az adott forrás is jelöli. Itt kell megjegyezni, hogy a szerb, horvát és szlovén hangsúlyjelek jelölésében a szlavisztikai átírást követem: (´) hosszú emelkedő; (˘) rövid emelkedő; (ˆ) hosszú ereszkedő; (˝) rövid ereszkedő; (˜) hosszú hangsúlytalan.

⁴ Szádeczky-Kardoss 1992: 213, 214. (90.§).

Balkáni anyag

bělgъ (óegyh.szl.)

szláv adatok:

D: óblg. *bělgъ* 'jel, jegy' (1350; Man.hr.; BER); **közép-blg.** *bělgъ* 'jel, jegy' (13. sz.), *beleg* (16. sz.) 'id.' (Mikl.Lex.; Knie.); blg. *béleg* 'jel, ismertető vagy megkülönböztető jegy; cél' (Knie.) | *béleg* 'znak; sleda; priznak, otličitelna čerta' (BER) | *béleg* m, Plur. *-lezi* 1. 'bélyeg, folt'; ~ *ot rana* 'forradás'; 2. 'jel, ismertetőjel'; (Bödey); **óegyh.szb.** *beleg* (1389), *bělgъ* 'signum' (Mikl.Lex.; Knie.); **szb.** és **hv.** *biljeg*, *bjèleg*, *biljega*, *bilig*, *bjelig*, *bileg*, etc. 'jel, jegy'. Első adatok 1327-től (RHS, Ver., etc.; Knie.); *bèleg* m, Plur. *belèzi*, Gen.Plur. *bělĕgā* 1. '(ismertető)jel, jegy, jelkép'; 2. 'mezsgyekaró'; 3. 'jegy(ajándék)'; 4. 'anyajegy'; 5. 'párviadalra/bajvívásra kijelölt hely'; 6. 'célpont'; 7. 'bélyeg, jegy (állaton)'; 8. 'bélyegző'; 9. obs. 'nyugta, nyugtatvány', *blagajnički* ~ 'pénztári bizonylat'; 10. '(posta- v. okmány)bélyeg'; 11. 'síremlék' (KK); *bèlega* f, Dat.Sing. *-zi*, Gen.Plur. *bělĕgā*; 1. 'folt, anyajegy, ismertetőjel, sebhely'; 2. 'jel, jegy'; 3. 'kijelölt hely, cél(pont)' (KK); *biljeg*, m, Plur. *-ezi*, Gen.Plur. *biljĕgā* occ. 'jegy, jel' (KK); *biljega* f, Dat.Sing. *-ezi*, Gen.Plur. *biljĕgā* occ. 'jegy, jel' (KK); **monte negrói** *bjèljeg* (HER, Skok); **kaj-hv.** *bilig* 'jel, jegy' (Bell. /Knie./) (valószínűleg < ča-hv.; ld. Knie.); **szln.** *belĕg*, *bilĕg* 'ismertetőjel/-jegy' (BER) | *beleg*, *bileg* 'Kennzeichen, Merkmal' (Knie.); **mak.** *beleg* (HER);

K: óor. *bělgъ*, *belĕgъ*, *bilĕgъ* (13–14. sz.) 'znak' (Srezn.) ; **or.** *beljog* 1. 'znak, pjatno, belyj strup'; 2. 'podpisannyj blank dlja udostoverenija licnosti pred''javitelja' (Fasm.);

Más balkáni nyelv: albán: *beleg* (TMEN 1: 217; §96); román: *beleag* 'Erkennungszeichen' (TMEN 12: 217; §96).

A szakirodalomban elterjedt nézet szerint ez a szó az ótörök *bālgü* 'jel, jegy' szóból származik. Az egyeztetések során idetartozónak vélték még a *bilgü* 'tudás' szót is (Mikl. /1884/ TEL. 263; Mikl. /1887/ TEL. 15⁵; Mikl. /1887/ TEL. Abh. 86; BTLU 48; BER 1: 41; Fasm.1: 147). Kniezsa a szláv alakok alapján átadó alaknak egy **be:le:g* alakot rekonstruált (Knie. 956). Ligeti jelentés- és hangtani okok miatt elvetette azt a nézetet miszerint a szláv *bělgъ* a török *bil-* 'tudni' ige valamilyen származékszava lenne. Szerinte az etimon egy azonos jelentésű török **bālāk/ *belāk* lehetett, amely a **bāl(-)* 'jelez; jel' szó származéka. Szerinte a *-k > -g* hangváltozásra a magyarázatot szláv oldalon kell keresni (Ligeti 1967: 427–441). Doerfer **bilik/ *bällik* alakot rekonstruált (TMEN 1: 217; §96). Tekintettel arra, hogy ez egy dunai bolgár-török jövevényszó az óegyházi szlávban. Szerinte a dunai bolgár-török nyelvben a következő folyamatok zajlottak le a tárgyalt szó esetében: "A szóvégi labiális magánhangzó elvesztette

⁵ E helyen Miklosich csak annyit jegyez meg, hogy "Man führt ein čagat. *belek* an." De következő cikkében ismét *bilgü*-ből indul ki.

labialitását és az utolsó szótagban hangátvetés történt.” A halha nyelvből⁶ említ párhuzamot: “Ugyanez a változás később a halhában is lezajlott: klasszikus mongol *belge* (< ótörök *belgü*), halha *beleg*. Mint ahogy az látszik, a szónak a halha mongolban levő alakja az óegyházi szlávban levő alakkal egy és ugyanaz.” (Tekin 66).

A *bělęv* szó etimonjának a meghatározása terén Kniezsával értek egyet. A török szó talán a **bäl(-)/? *bä:l(-)* ’megjelöl, jellel ellát’⁷; jel, jegy⁸, alapjelentésű nomenverbum igei alakjának *-GAK*⁹ képzős származéka, melyben a *CGV* hangkapcsolatban lévő *g*-t asszimilálta az előtte álló mássalhangzó, majd az így létrejött másodlagos hosszú mássalhangzó egyszerűsödött (*-lgä-* > *-llä-* > *-lä-*)¹⁰. A **bäl(-)/? *bä:l(-)* nomenverbum vokálisának egykori hosszúságára egyedül a szláv adatok utalnak. Egykori **bälgäk* alakra visszavezethető török nyelvi adat a 14. századi oszmán török *belek* /(A) blk/ ’jel’ (Hurş. 31). A szláv adatokban a török *-GAK* képző *k*-ja helyén *g* található. A szóvégi *-K* > *-G* változás megfigyelhető a csuvasban (ótör.K. *-K* ~ csuv. *-θ* (< ? **-w* < **-G*)) és a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavaiban¹¹. A rekonstruált átdadó alak tehát **bä:lä:g* lehet. A másik lehetőség az, hogy a *bä:l* ’jel, jegy’ jelentésű névszóhoz

⁶ Mongólia hivatalos nyelve.

⁷ A **bäl-* igető származékszavai a törökség szinte minden ágából kimutathatóak: *-GU* képzős alakok: ótör.K. *bälgü*: ’sign, mark; distinguishing, characteristic’ (ED 340a, ahol további nyelvtörténeti adatok); *-GA* képzős alakok: mong. *belge* 1. ’znak, priznak, zametka, primeta, otlíčitel’nyj znak, harakteristika; znamenie’; 2. ’cel’, meta’; 3. ’detorodnyja časi’; 4. ’polozenija, veduščija k zaključeniju (v logike)’; 5. ’pričina’ (Kow. 2: 1117a) (a *belge* hangalakra visszavezethető törökségi szavak jövevények a mongolból); *-(O)K* képzős alakok: csag. *bilük* (sic) /bylwk/ (helyesen *belük*) ’znak, primeta’ (R 4: 1767) (< **bälök*), etc.

⁸ **bäl* ’jel, jegy’ → absztraktívumképzős alak: tkm. *bellik* /bel+lik/ 1. ’znak’; 2. ’zamečanie; 3. ’promečanie’ (Bas.-Kar.-Ham.); ellátottságképzős alakok: tkm., t.tör. *belli* 1. ’izvestnyj, znakomyj; jasnij, javnyj, očevidnyj’; 2. ’izvestnyj, znamenity, znatnyj’; 3. ’opredelennyj’; 4. ’ustanovlennyj’ (Bas.-Kar.-Ham.), (Mus.-Star.); csuv.an. *palä, pallä* ’znak, metka, primeta, otmetka, izobrazenie’ (Ašm. 9: 82, 83; 86) (< *bäl+IXG*).

⁹ “*-gAk* : This quite lively suffix has three distinct tasks: It forms agent nominals, instrument nouns and names of ailments.” Erdal 1: 391.

¹⁰ A *CGV* hangkapcsolatban álló *G* asszimilálódására ld.: **ačyaq* > t.tör.nyj. *aččaχ* ’kulcs’ (Caf. 1943); **batyaq* > t.tör.nyj. *batdaχ* ’sár’ (Caf. 1942); ótör.K. *bürgä* ’flea’ (ED 362b) > déloguz *berrä, birrä* ’id.’ (Doe.-He. 1989); ótör.K. *äsgäk* ’donkey’ (ED 260ab) > az.nyj. *eššäk, eššäχ*, tkm.nyj. *eššek*, t.tör.nyj. *eššäk* (Ligeti 1957: 117); **qiryaq* > horaszáni *gurräq, girraχ* ’neben, Rand’ (Doe.-He. 1993), etc.

¹¹ Pl. *gyűrű* < ősmagy. **džürüγ/*džürüw* < ótör.Ny. **džürüg/*džürüw* ~ ótör.K. *yüzük* ’fingerring’ (ED 986); *borsó* < ősmagy. **buršay/*buršaw* < ótör.Ny. **burčag/*burčaw* ~ ótör.K. *burčaq* various kinds of pulse, usually ’bean’, sometimes ’pea’; and metaph. ’a hailstone, a bead of sweat’, and the like. (ED 357b); *bölcső* < ősmagy. **bilčüγ/*bilčüw* < ótör.Ny. **belčüg/*belčüw* ~ ótör.K. *bešük* ’cradle’ (ED 380b); etc.

+*lA*- denomimális verbumképző, majd ahhoz egy *-(O)K*¹² deverbális nomenképző járult (*bä:l+lä:-k*). A szóvégi erős obstruens gyengülése az átadó török nyelvben mehetett végbe. Ebben az esetben az átadó alak **bä:llä:g* vagy a hosszú mássalhangzó egyszerűsödésével **bä:lä:g* lehetett. Földrajzi elterjedtsége alapján az átadó nyelv gyanújába a dunai bolgár-török fogható. A **bä:llä:g/ *bä:lä:g* alak kétféleképpen illeszkedett be a szláv nyelvek szókészleteti rendszerébe: megtalálható *o*-tövű hímnemű (*běľęgъ*) és *ā*-tövű nőnemű (**běľęga*, cf. szb. és hv.) alakban is.

Egyelőre még nem állapítható meg az, hogy a magyar *bélyeg* szó szláv közvetítéssel került-e be a magyar nyelvbe, vagy pedig közvetlenül valamelyik nyugati ótörök nyelvből.

birъ, birъčii (óegyh.szl.)

szláv adatok:

D: óbolg. *birъ* (Man. hr.); **blg.** *bir, birija, berija* 'impot, contribution, taxe'; **blg.nyj.**, obs. *bir, birka* (Knie.); **szln.** *bir* 'adó' (BER); szb. és hv. *bir* 1. 'kötelesség, tartozás'; 2. *svęštenički bir* 'párbér; papi bér/illetmény' (Lev.-Sur.) | *bir* 'žito, koeto seljanite davat godišno na sveštenik' (BER) | *bir* m, Plur. *birovi*; 1. obs. 'egyházi adó', *svęštenički bir* 'párbér'; 2. obs. 'adó', *godišnji bir* 'évi adó' (KK) | hv. *bir* (14. sz.-tól) 'collecta, census' (Maž. 62, Bell.; Knie.) | szerb *bir* (1222–8) 'census clero praebendus' (Mon.Serb. 13; cf. Dan. 1:40; Vuk; RHS; Knie.)

K: or. *bir* 'nalog, podušnaja podat' (Knie.), or.nyj. (Besszarábia) *bir* 'pogolovnaja podat', podušnoe s caran' (Dal' 1: 89);

más balkáni nyelv: román: *bir* 'Steuer, Kopfsteuer, Tribut' (Tiktin) | *bir* 'adó' (Bakos).

E szavakat Miklosich (MEW 13), Gombocz (EtSz 1: 360), Kniezsa (Knie. 796) a magyarból származtatták, de mindegyikük megemlíti, hogy a magyar *bér* szó török eredetű. Berneker (SEW 1: 57) szerint a *birъ* a *birati* ige főneve (iterativum a *berę ~ bęrati* 'gyűjt, szed, szedeget'¹³ igéhez), úgy mint pl. a *probir* 'választék, választás' a *probirati* 'válogat' igéből (cf. Asbóth JA 22: 480 is)¹⁴. Ligeti (1967: 439–441) jelentéstani szempontok miatt közvetlenül a törökből származtatja a szláv szavakat.

A törökből való kölcsönzést támogatja az óor. *birъčii* 'adószedő' (Preobr. 1: 26) adat is, mely a tárgyalt szó török nomen actoris képzővel (+*čI*) ellátott alakja. Ligeti a török átadó alak meghatározása érdekében áttekinti a török *be:r-* 'ad' ige összes képzett alaját, és jelentéstani okok miatt a *-GU* képzős származékot tartja a legvalószínűbbnek, noha egyik török nyelvből sem tud olyan adatot ki-

¹² "A rather common suffix, forming nouns and adjectives. They usually denote the object of tr. verb bases or subject of intr. ones." (Erdal 1: 224).

¹³ Đorđić, P. (1975) Staroslovenski jeziki. Beograd.

¹⁴ Az áttekintés e része Kniezsától való.

mutatni, ahol az egykori *be:rgü* 'adó' szó megfelelőjében kiesett volna a *g*. A mássalhangzó utáni *g* kiesésének oka mindmáig kérdéses a turkológiában. Az *e* jelenséget hordozó szavakkal kapcsolatban még semmilyen rendszert vagy rendszerszerűséget sem sikerült felfedezni, kivéve a csuvas és az oguz nyelveket (bizonyos képzők esetében). A mássalhangzóra végződő igei tőhöz kapcsolódó *-GU* képző *g*-jének kiesése csakis csuvasos török nyelvben képzelhető el, a köztörök nyelvekben viszont mindegyikben megőrződött, még az oguz nyelvekben is. E jegy alapján a *bir̥* szót csakis valamelyik hajdani csuvasos-török nyelvből származtathatjuk. Az *-ü:* helyén jelentkező szláv *-̣*-nak szláv oka van, ugyanis a tárgyalt szót az *o*-tővű hímnemű főnevek közé sorolták be.

Az átható nyelvben a *bir̥* szó *i*-je miatt zárt *e* vagy *i*, vagy pedig **i:^e*¹⁵ diftongus lehetett, ezért az átható nyelv nem volt azonos a mai csuvas nyelv egykori elődjével, ugyanis az 'ad' jelentésű ige a mai csuvas nyelvben *par-* alakban van meg (Ašm. 9: 102 *par-* 'da?', *dava?*, *podava?*, *otdava?*), és ez az alak csakis egy **bār-* alakra mehet vissza¹⁶. A köztörök nyelvekben azonban a rekonstruálható alapalak a haladzs alapján **be:r-* lehetett (l. haladzs *vi^er-*). Az egykori hosszúságra utal a jakut *biär-* és az ajnallu *be:r-* alak is¹⁷.

A *bir̥* szó átható alakja tehát valószínűleg **be:rü:/*bi:rü:* vagy **bi:^erü:* lehetett. Ez a rekonstruált dunai bolgár-török szó egy korábbi *be:rgü* alakból származik.

A magyar *bér* végső soron török eredetű, de kritérium híján nem állapítható meg az, hogy közvetlenül a törökből vagy valamilyen más nyelv közvetítésével került be a nyelvünkbe.

šar̥ (ószl.), **šar̥čī** (óegyh.or.)

szláv adatok:

D: ószl. *šar̥* 'festék' (Supr.); **blg.** *šar* m 'szín, tarkaság' (Bödey); **mak.** *šar* 'šara, boja; šarenilo' (HER); *šara* 'šara' (HER); **szln.** *šar* m 'pestryj, pjatnistryj' (Fasm.); *šara* f 'pestryj, pjatnistryj'

¹⁵ Az eredeti hosszú *e:* egyes török nyelvekben, amelyek még őrzik, diftongusként realizálódik. Ld. pl. jak. *iä*, kkalp.nyj. *iy*, haladzs *i:^e*. Ez a jelenség figyelhető meg a kazak nyelvben is, ahol ugyan nem őrződtek meg az eredeti hosszúságok, viszont erős a diftongizálódás egyes magánhangzók esetében. A zárt *e* pl. szókezdő helyzetben [ye], szóközépi és szóvégi helyzetben pedig [ie] diftongusként jelentkezik.

¹⁶ Az a jelenség, hogy a csuvasban a köztörök zárt *e:* minőséggel szemben nyílt minőséget találunk (**ä:* > csuv. *a*) nemcsak erre a szóra korlátozódik. Ld. még ótör. **e:n-* (ED 168ab *en-*) 'to descend, come down' ~ tkm. *i:n-*, tör.Anat. *in-*, haladzs *i:^en-*, stb. ~ csuv. *an-* (< **ä:n-*); ótör. **e:η* 'szélesség' ~ tkm. *i:η*, jakut *iän* ~ csuv. *an* (< **ä:η*); ótör. **e:šik* 'kűszöb' (ED 260a *ešik*) ~ tkm. *i:šik* 'ajtó', kkalp.nyj. *iyšik* 'dveri', haladzs *i^ešik*, az. *ešik* ~ csuv. *alāk* (< **ä:lik*); ótör. *ke:č* 'késő' (ED692b *ke:č* (*ge:dž*) 'late, lateness') ~ tkm. *gi:č*, jakut *kiähä*, haladzs *ki^ečäy* ~ csuv. *kaš* (< **kä:č*), etc.

¹⁷ A türkménben található *ber-* alak rövid vokálisa valószínűleg másodlagos lehet. A türkmén ugyanis szintén őrzi az eredeti török hosszú magánhangzókat.

(Fasm.); *šára* f 'pestrota' (Fasm.); **szb.** és **hv.** *šàra*, *-e* (Szerémség) 1. 'krmača šarene dlake' (Sremska Rača, Sot, Jarak, Čerević, Mali Radinci, Novi Slankamen, Bapska, Skela, Bosanska Rača, Čiprovine); 2. 'šarena krava' (Jarak, Voganj, Sviloš, Futog, Bosanska Rača) (Boš.156) | *šàra* f, Gen.Plur. *šàrâ* 1. 'tarka állat'; 2. 'cifra, díszes puska' (KK); *šára* f 1. 'tarkaság, tarka folt/csik', *prugaste šare* 'tarka csikok, sávok'; 2. 'ér, erezet, erezettség' (fában); 3. 'cifraság, cikornya, dísz, díszítés', *grivna sa srebrnim šarama* 'ezüst díszítéssel befuttatott karperec'; 4. 'félig érett szőlőfűrt' (érett és éretlen szemek egymás mellett), *ima li već šara u vinogradu?* 'zsendül-e már a szőlő?' (KK) | *šára*, *-e* (Szerémség) f 'krmača šarene dlake' (Opovo); 2. 'šarena krava' (Boljevci, Prhovo, Sremska Kamenica, Surčin, Vojka, Golubinci, Krčedin, Gospodinci, Opovo, Čiprovine) (Boš.156);

K: óegyh.or. *šarъ* 'kraska' (Fasm.); *šarъci* (12. sz.) 'hudoznik' (Srezn.); **or.** *šar* 'kraska' (Fasm.).

A legelterjedtebb állásfoglalás a szakirodalomban az, hogy a kérdéses szláv szó a csuv. *sār* (šīr, sōr), *sārǎ* (šīrī) 'kraska' szóval rokonítható. Mások szerint a török *sa:rīg* 'fehér' (sic) és 'sárga' szóból könnyebben magyarázható. Dobrodomov rámutatott arra, hogy a csuvasba a *sārǎ*, amely végső soron kínai eredetű, kazányi tatár közvetítéssel került be. Ez a szó a török nyelvek többségében *sīr* alakban található meg, és amennyiben eredeti lenne a csuvasban, akkor szókezdő *š*-sel kezdődne, mert a *sI* hangkapcsolat *šI*-t eredményezett volna. Arról is ír, hogy a csuvas *ǎ* forrása *i* vagy *u* féle hang. Az eredeti csuvas formát éppen a szláv nyelvek őrizték meg. Az *i* helyén jelentkező *a* szerinte nem más, mint az *ǎ*-vá redukálódott óbolgár *i* szláv reflexe.

A *šarъ* szó rokonítható a végső soron kínai eredetű ótörök *sīr*¹⁸ és mongol *sīr*¹⁹ 'lakk, festék' szavakkal, és egy olyan török vagy korai mongol nyelvből került át a szlávba, amelyben az *s* *i* előtti helyzetben *š*-sé vált. A tárgyalt szónak a szerb és a horvát nyelvben található rengeteg származéka erősíti azt a tézist, miszerint e szó a Balkán-félszigetről került be a többi szláv nyelvbe. Ez a végső soron kínai eredetű török szó a dunai bolgár-török nyelvben **šīr* alakban lehetett meg, amely valószínűleg **šarъ*-ként realizálódott az átvevő szláv nyelvben. A *CbCъ* szerkezet *ъ*-jének az ószerb vagy óhorvát beszélt nyelvben meglehetősen korán, a 11. századra *a*-vá kellett válnia²⁰ ahhoz, hogy a kanonizált irodalmi nyelvbe *a*-val kerülhessen be. Amennyiben ez igaz, ez a szó ószerb vagy óhorvát

¹⁸ Ótör.K *sīr* 'viscous substances made of glue and daubed on Chinese bowls and then carved' (ED 842b, 843a).

¹⁹ Mong. *sīr* 'varnish, lacquer' (Less.)

²⁰ Az ószl. *CbC* hangkapcsolat a 10. század végére bolgár és makedón nyelvterületen már szórványosan *CeC*-ként jelentkezett. Cf. *věšteň* Loc.Plur. < *věšť* 'dolog'; in Zogr., Luk. I, 1. (3. sor) a várt *věšťъ* alak helyett; *slovesehъ* Loc.Plur. < *slovo* 'szó; beszéd'; in Zogr., Luk. I, 2. (6. sor) a várt *sloveshъ* helyett; *imenъ* Instr.Sg. < *imę* 'név'; in Zogr., Luk. I, 5. (15. sor) a várt *imenъ* helyett; etc.

közvetítésű a többi szláv nyelvben, hiszen a déli szláv nyelvek što-nyelvjárásait jellemző hangtani jegyet hordoz magán²¹.

Az átvett szó kétféleképpen illeszkedett be a szláv nyelvek szókészleti rendszerébe: megtalálható *o*-tövű hímnemű (*šarъ*) és *ā*-tövű nőnemű (*šara*) alakban is. Az óegyházi orosz *šarъčī* az *a* miatt ugyanabból a déli szláv nyelvjárás csoportból származik, amelyikből a *šarъ*. A szó végén található *-čī* török nomen actoris képző (+*čI*), akárcsak a *birъčīi* esetében.

Az átadó nyelv mindenképpen olyan lehetett, amelyik érintkezett vagy az ószerb, vagy az óhorvát nyelvvel. Ha a tárgyalt szó a szerbektől került a horvátokhoz, akkor dunai bolgár-török, ha pedig a horvátoktól került a szerbekhez, akkor az avar közvetítés is elképzelhető. Az első elképzelés szerint ez kínai eredetű török szó, a második esetben pedig a mongol közvetítés lehetősége is fennáll. Amennyiben a mongolból származik, a *šarъčī* *-čī* végződése a mongol nomen actoris képző (+*čī*)²² szláv reflexe.

tojaga, tojagъ (ószl.)

szláv adatok

D: ószl. *tojaga*, Gen.Sg. *-y f*; *tojagъ*, Gen.Sg. *-a m.* (Bes.) 'hűl; palka, posoh; Stock; baculus'; **blg.** *tojága* 1. 'bot, fűtykös, furkósbot'; 2. '(bot)ütés, bot, ütleg' (Bödey); **szb.** és **hv.** *tojaga* f, Dat.Sg. *-zi*, Gen.Plur. *tòjāgā* 'dorong' (KK); *tòljaga* (montenegrói is) f, Dat.Sg. *-zi*, Gen.Plur. *tòljāgā* 1. 'dorong, husáng, bunkó, furkósbot'; 2. 'botütés, bunkózás' (KK);

K: óor. *tojagъ, tojaga* 'palka, posoh' (Srezn.); or. *tojaga* 'dubinka, posoh' (Fasm. 4: 91);

román: *toiag* 1. 'bot'; 2. fig. 'támasz'; 3. obs. 'jogar' (Bakos).

A *tojaga* és a *tojagъ* 'bot' szavakat a szakirodalom Mladenov nyomán korai török átvételként tartja számon²³.

Il'inskij e szavak számára igyekezett indoeurópai etimológiát biztosítani²⁴. Szerinte a szláv adatok rokoníthatók a görög *στίζω* (*στίζω) 'vágom, hasí-

²¹ A *C_bC_b* / *C_bC_b* szerkezetű ószláv szavakból csak a szerbben, a horvátban és a szlovénben lesz rendszerszerűen *CaC*; cf. ószl. *dъnъ* 'nap' → **K:** or., ukr. *den*', blr. *dzen*'; **D:** blg., mak. *dén*, szb., hv., szln. *dân*; **Ny:** cseh *den*, le. *dzień*, f.-luzs. *dzeń*, a.-luzs. *zeń*; | ószl. *čъstъ* 'tisztelet' → **K:** or., ukr. *čest*', blr. *česc*'; **D:** blg. *čest*, szb., hv., szln. *čâst*; **Ny:** cseh *čest*, szlk. *čest*', le. *czešć*, f.-luzs. *česc*, a.-luzs. *cesć*; | óegyh.-szl., óor. *рѣнь* 'fatuskó' → **K:** or., ukr. *pen*'; **D:** blg. *pân*, szb., hv., szln. *pânj*; **Ny:** cseh, szlk. *peň*, le. *pień*, a.-luzs. *peń*; | ószl. *рѣсъ* 'eb, kutya' → **K:** or. *pes* /*pjos*/, ukr., blr. *pes*; **D:** blg. *päs, pes*, szb., hv. *päs*, szln. *pàs*; **Ny:** cseh, szlk. *pes*, le. *pies*, f.-luzs. *pos*, a.-luzs. *pjas*; | ószl. *лѣвъ* 'oroszlán' → **K:** or., ukr. *lev*; **D:** blg. *lev, lāv*, szb., hv. *lāv*, szln. *lèv*; **Ny:** cseh, szlk. *lev*, le. *lew*, f.-luzs., a.-luzs. *law*. etc.

²² A képző tárgyalása Poppe, N. (1954: 40, §.114.).

²³ Mladenov, RES 1: 51; Etim. rečn. (uo.); etc.

²⁴ In: Sb. Ljanunovu 3, etc. (Fasm. 4: 91).

tom', *στίγμα* n 'szúrás', latin *īnstīgō* 'uszítom', gót *stiks* 'szúrás', óind *tējatē* 'fen, élesít, hegyez' szavakkal.

Il'inskij meglehetősen erőltetett etimológiai javaslatát Vasmer abszolút tévesnek tartotta²⁵.

A *tojaгъ* és a *tojaga* közötti különbség nem jelentés-, hanem alaktani. A különböző végződéseknél az az oka, hogy egyik esetben a **tojaг-* tő az *o*-tővű hímnemű főnevek közé lett besorolva (*tojaгъ*), míg a másik esetben *ā*-tővű nőnemű főnévként épült be a szláv szókincsbe. Keleti ótörök megfelelője *taya:q*. Ahhoz, hogy a *taya:q* alak helyén *tojaг-* képviselő állhasson a szláv nyelvekben, az átvételnek még az ősszláv korban kellett lezajlania, ugyanis csak ősszláv *a*-ból magyarázható az *o* a szóban²⁶.

Elgondolkodtató Menges véleménye azon török eredetű szláv szavakkal kapcsolatban, amelyekben a török *a* helyén *o* jelentkezik. Szerinte az *o* a töröknyelvi *ā* szláv realizációja²⁷. Mengesnek igazat kell adnunk abban, hogy egy idegennyelvi *ā* *o*-ként realizálódik azon nyelvek beszélői számára, akiknek nyelvében nincs meg az *ā* hang. Vö. pl. ómagy. **urās* > ószb. *Uroš* (szn.), vagy idegen ajkú papok és szerzetesek által rögzített magyar szavak esetében, a korai ómagyar nyelvben nem lévén *o* hang, az *o* betű egyértelműen *ā* hangot jelölhet, hiszen az adott helyeken ma is *ā* áll a magyarban. pl. HB *homuv* [håmuw], *odutta* [åduttā], *vola* [vålā], *hazoa* [hāzāā]; Tih.A. *hodu* [hådu], etc.²⁸ Nincs semmi okunk arra, hogy már a korai jövevényszavak esetében *ā*-t feltételezzünk az átadó török nyelvekben a szláv *o*-k helyén. Az a tény, hogy az avar *Bayan* név első szótagbeli *a*-ja a bizánci forrásokban mindig *α*-val fordul elő, arra enged következtetni, hogy az avarban nem *ā* volt e név első szótagjában, hanem *a*, ellenkező esetben a görögök lejegyzéseiben is *o*-val szerepelne. A bolgár *Bayan* herceg neve néha már *o*-val is megjelenik (*Βοιανος*). Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy e név *a*-val is megvan (*Βαιανος*, *Bajanus*). Ebből arra következtethetünk, hogy a dunai bolgár-törökben sem volt

²⁵ Fasm. 4: 91.

²⁶ Összl. *ō, ā* > *o* > ószl. *o* || ősszl. *ō, ā* > *ā* > ószl. *a*.

²⁷ Menges (1979: 80, 81. /45. láb.j.). - a *bojanъ* szócikk kapcsán.

²⁸ A korai ómagyar szövegekben előforduló magyar szavak *o* betűjének [ā] nem pedig [o] olvasata mellett szól még az is, hogy azokat az ótörök szavakat, amelyekben volt *o*, - a kései ősmagyarban nem lévén középső nyelvállású labiális hang - *u*-val vették át, és e szavak írásképe a korai ómagyar korban még *u*-t mutat. Korai nyelvemlékeinkben török eredetű szavaknál a török *a* helyén csak *a* és *o* áll, az *a* nyilván a mai *ā* megfelelője, míg az *o* az *a*-é. A szláv *o* alsóbb nyelvállású volt, mint a török (egyébként a mai szerb és horvát *o* is nyíltabb, mint a magyar *o*), ezért a korai ómagyar nyelv beszélői azokat a szláv szavakat, amelyekben *o* is volt, *ā*-val vették át. cf.: ószl. *obrčū* > korai ómagy. **ābrunč* > magy. *abroncs*; ószl. *ocelъ* > korai ómagy. **ācēl* > magy. *acél*; ószl. *obrusъ* > korai ómagy. **ābrus* > magy. *abrosz*; etc.; cf. még Gulya J. (1967: 323–330, 462–472).

ǎ. Az *o*-s alakok ugyanis a szlávból valók, ahol az *o* az első szótagi rövid *a*-ból lett. Egy másik példa arra, hogy a szláv *o* helyén a görög lejegyző α -t írt: közép-gör. *τσιγατος* 'kardhordozó', ami az óbolgárban *čigotъ* alakban jelentkezik. Ugyanígy nincs okunk *ǎ*-t feltételezni azokban a gót szavakban sem, ahol a szlávban a gót *a* helyén *o* jelentkezik. Ld. pl. ószl. *kotъlъ* 'üst, kotla' < gót *katils vagy *katilus 'id.'²⁹, ószl. *gostъ* 'vendég' < gót *gasts* 'id.', etc.

Mindezek ellenére Mengesnek mégis igaza van, de a török *ǎ* > szláv *o* csakis arra a korra vonatkozhat, amikor már megszűnt a rövid és a hosszú *a* oppozíciója a szlávban, azaz e szabály csak a kun-besenyő-úz rétegre vonatkozhat.

A szláv *tojaгъ/tojaga*-val egyeztetett török alak a szakirodalomban *tayaq*. A szó eredetét tekintve, a *taya*:- 'to prop (something Acc.) up; to lean (it) against (something)' (ED 567b) már Maḥmud al-Kāšġarī szótárában is szereplő igének az *-(O)K* képzős származéka. A *taya:q* jelentése az ótörök korban 'támasz, dúc, gyámfa, oszlop, karó, etc.' és 'sétapálca, vándorbot', azaz, amire vagy amihez támasztani lehet valamit, valakit, illetve amire támaszkodni lehet.

A *taya:q* *q*-jával szemben *g* található a szláv megfelelőiben. Ennek okát sem Mladenov, sem Vasmer nem tárgyalja. Pontosabban, idézik a mongol *tayag* 'id.' alakot, de a szóvégi gutturális zöngés voltának okát nem feszegetik.

A mongol *tayag* 'id.' valószínűleg ujjur jövevényszó, tehát ha volt is valaha e szón tövégi vokális, az ujjur már nem őrizte azt, és mivel a mongolban abszolút szóvégi helyzetben *-K* nem állhatott, *-G* viszont igen, *-G*-vel honosította.

Más a helyzet a szláv *tojaгъ/tojaga* *g*-jével. Valószínűleg arról lehet szó, hogy bizonyos helyzetekben a szóvégi *-K* a nyugati ótörök nyelvek egy csoportjában zöngésedett (cf. *bělēgъ*).

A második szótagbeli *a* a szláv alakokban vagy egy eredeti török hosszúságot tükröz, vagy a török hangsúlyos szótagnak hosszúságként való értelmezésével állunk szemben.

A szerb és montenegrói *tòljaga* alak *l*-je mindenképpen másodlagos, de eredete nem világos.

A szláv alakok számára rekonstruálható etimon **taya:g*. A szó szláv nyelvterületen belüli elterjedtsége alapján nagy valószínűséggel dunai bolgár-török szóval állunk szemben.

veriga (ószl.)

szláv adatok

D: ószl. *veriga* 'lánc' (Supr.); **blg.** *veriga* 'metalni brānki, skačeni edna za druga'; nyj. bot. 'povetica, Convolvulus arvensis' (BER); | *veriga* 1. 'lánc, láncolat'; 2. 'csatalánc'; 3. fig. 'bilinecek'; (Bödey); *verigi* (Bālgari, Mičurinsko) 'vid starinen bulčenski nakit' (BER); *verúga* (Vizensko, Čataldzansko) 'veriga'; (Hvojna, Asenovgradsko; Jatros, Vizensko) bot. 'veriga';

²⁹ Csak a Gen.Plur. *katile* alak maradt fenn. (< lat. *catinus* vagy *catillus*). Fasm. 2: 351.

mak. *veriga* 'cep'; gornyj hrebet' (Dobrodomov 1974); **szln.** *veriga* 'cep', rjad' (Dobrodomov 1974); **szb.** és **hv:** *vèriga* f, Dat. *-zi*, Gen.Plur. *verīgā*; 1. 'lánc, drótkötél, sodronykötél'; 2. 'bográcslánc'; 3. (csak Plur.) 'bilincs, lánc'; *planinske verige* 'hegylánc' (KK); *vèruga* f, Dat. *-zi*, Gen.Plur. *vèrügā*; 1. Id. *veriga* 1–3.; 2. 'láncöltés(es minta)' (hímzésen) (KK); *viruga* (?hol) 'kolutić u lancu' (Skok);

K: or. *veriga*, Plur. *verigi* 'metalličeskie okovy, cepi iz polos ili kolec, nosivšiesja religioznymi fanatikami dlja umerščvlenija ploti; cepi, kandaly' (Dobrodomov 1974); *verjuga* (kastromsk.) 'veret'e, derjuga, vatola, odejalo iz hlop'ev' (Dal' 1: 186); blr. *vjar'igi* 'cep'' (Dobrodomov 1974); ukr. *verigi* 'cep'' (Dobrodomov 1974);

más balkáni adatok: **moldován** *verige* 'zveno (cepi), kol'co' (Dobrodomov 1974); **román** *verigă* 1. fig. is 'láncszem'; 2. tech. 'gyűrű, karika'; 3. nép. 'karikagyűrű' (Bakos, F. 1993); **albán** *verigë* 'cepočka (napr., časovaja)' (Dobrodomov 1974) | *verigë* 'láncszem' (Tamás, L. 1953);

tör.Rum.nyj. (Ulupinar, - Çanakkale-; Bilecik) *veriga* 'baca zinciri' (Derleme3)

Az ószláv *veriga* szót a szlavisták (l. Skok 3: 357; Fasm. 1: 299; BER 1: 135) a litván *vėrti* és a lett *vert* 'kinyitni; becsukni' igével szokták egybevetni. Ide tartozik még az orosz *voróta* 'kapu', *vorot-í-t'*, *vorot-ja-t'* > *vorócat'*, *ver-nú-t'* 'forgatni, mozgatni' ige és az ószl. *vrъvb* 'kötél' is. Ezek az ie. **uer-/ *uor-* 'forgat'³⁰ töre mennek vissza. Ebből alakult ki a balti-szláv **ver-* 1. 'keresztülhúz/átdug/bedug/befűz (zsineget, cérnát)'; 2. 'beleszúr, bedug, begyömöszöl; ajtót becsuk'³¹ jelentés. Vasmer összeveti az ógörög *αείρω* 'összekötöm' igével is.³²

A szláv nyelvek egy részében azt tapasztaljuk, hogy a tövet követő (?)eredeti *-ig+a* szegmensnek van *-ug+a* (?č, z és r után) és *-jug+a* változata is. Ez a jelenség a bolgárban nyelvjárási szinten megmagyarázható, ugyanis a hangsúlyos helyzetben levő *i* bizonyos esetekben *u*-vá vagy *ju*-vá válik (cf. ir. *čisto* 'tisza' ~ nyj. *čusto*; ir. *žito* 'gabona' ~ *žúto*; ir. *živ* 'élő' ~ nyj. *žuf*, *žuφ*, *žuw*, *žuh*, *žjuv*; ir. *zimbil* 'vmilyen kőművestáska' ~ nyj. *zjumbjúl*; ir. *ime* 'név' ~ nyj. *júme*; etc.)³³. A szerbben és a horvátban is magyarázható a *veruga* változat. Ez az alak egy kontamináció eredménye lehet, ahol az *-iga* végződést népetimológiásan lecserélték az *-uga* / *-ug* augmentatívum képzőre. Skok szerint ebben szerepet játszott az is, hogy a *veriga* összecseng a végsősoron latin eredetű dalmát *vera* 'jeggyűrű' szóval és a *veruga* a *vera* augmentatívum képzős alakjaként jelentkezik.

Az *-iga* végződés *g* eleme indoeurópai alapon is magyarázható, amennyiben az előtte álló *i* csak később, a nyílt szótagúságra való törekvés idejében jelent

³⁰ Otkupščikov, Ju. V. 1967: 175.

³¹ Mazjulis, V. 1964: 67.

³² Fasm. 1: 299; ógörög **aείρω* < ie. **wér-jo* (HER 686, *vrpca*).

³³ Az adatok a BER-ből és Stojkov, St.-Bernštejn, S. B. 1964-ből származnak.

meg (vö. or.nyj. *pele-gá* 'egyfajta faháncs, kéreg' <összl. **ple-ga*) < ie. **pel-/ *pol-* 'beborít, betakar' + *-ga*³⁴; szb. és hv. *škr-ge* (Plur.) 'kopoltyúk' < ie. **sqr-* 'vág' + *-ga*³⁵; szb. és hv. *dla-ga* 'deszka' <összl. **dol-ga* < ie. **del-* 'hasít, szel, vág' + *-ga*³⁶ etc.). Az viszont problémát jelent, hogy a várt *e* helyén miért található *i*. Amennyiben az *i* megmagyarázható lenne, abban az esetben a történeti hangtani változások csak a következőképpen képzelhetők el: ie. **uer-ga* >összl. **vre-ga* 'átdugdosott (azaz 'lánc')' > keleti szl. *ver-(i)-ga* (a nyíltszótagúságra való törekvés miatt) > déli szl. *veriga* (Ha indoeurópai eredetű és nem jövevényszó, akkor az egykori **uer-ga* helyén ma a szerbben **vr(e)ga* alaknak kellene állnia!). A szó keleti szláv eredete ellen szól az a tény, hogy a legkorábbi adat a Balkánról való, és az, hogy ebben az időben a kölcsönzés iránya fordított volt, azaz míg az óegyházi oroszba rengeteg déli szláv jövevény került be, a déli szláv nyelvekben csak elvétve akad egy-két ruszizmus.

A *veriga* szót Dobrodromov a néhai dunai bolgár-törökök nyelvéből eredezteti. Szerinte az etimon **ver-ig*, a török *ö:r-* (csuvasos török **ver-*) 'csavar, sodor, fon' jelentésű igének a *-(X)G* képzős származéka. Ezt az igetövet örzi szerinte a csuvas a *vëren* 'kötél' szóban. A mai bolgár *veriga* és *veruga* alakváltozatokat két külön dunai bolgár-török nyelvjárásból származó adatnak tartja (*veriga* < **verig* és *veruga* < **verüg*). E hangtani jelenség mögött azonban egy mai bolgár hangsúlyos helyzetben levő *i ~ u/ju* váltakozás áll (l. fentebb). A csuv. *vëren* viszont csakis egy **vörän* alakból magyarázható. Az *ë* ugyanis csak a következő hangokra mehet vissza a csuvasban: *i, ö, ü*, ha pedig hangrendi váltás történt, akkor *ï, o, u*.

Szerintem az átadó alak **wörügä* lehetett, ami nem más mint az *(h)ö:r-* 'fon' ige *ö:ri-* alakváltozatának a *-GA*³⁷ képzős származékszava. A *(h)ö:ri-* féle alakok a következők: modern ujjur *örü-*, tuvai *örü-*, harrábi haladzs *hiri-*. A *-GA* képzős alak bekerült a mongolba és a törökségen belül csak mongol jövevényszóként ismeretes hasonló jelentésben. Jóllehet a szó a mongolból nem mutatható ki, mongol voltáról árulkodnak a török szavakon található jegyek:

keleti mongol

*öröge > örö: >

kirg. *örö* 'béklyó ló számára, mellyel összekötik a ló jobb mellső lábát a bal hátsóval' (R1:1220);

³⁴ Vö. még orosz *pele-dá* 'tető, eresz', *pele-ná* 'pokróc', *pelé-va* 'pelyva'. Otkupščikov 1967: 135.

³⁵ Skok 3: 402.

³⁶ Skok 1: 416.

³⁷ "–*gA* forms agent nouns from both intr. and tr. verbs and also a few object nominals from tr. bases. A few of the members of this formation, like *bilgä*, *kısga* and *tamga*, where evidently preformed already in the earliest stages of the language; they are very common. Others, like *salınga* may be *ad hoc* creations; many cases are clearly between two extremes." Erdal 1: 376.

kirg. *örö*: 'béklyó ló számára, mellyel hozzákötik a mellső lábát a hátsóhoz (a jobbat a jobbhoz, a balt a balhoz)' (Jud.);

jak. *örüö* és *ürüö* (< burj. *ürö;) 'szájkosár, hogy a fiatal borjú vagy csikó ne tudjon szopni' (Pek.);

tel. *örö*: 'béklyó, amellyel összekötik a két mellső lábat az egyik hátsóval' (R1: 1220, 1221).

nyugati mongol

*öröge > *örege > *öre*.³⁸

csag. *örä* 'ló-béklyó' (ED 221a);

kzk. *öre* 'béklyó' (Shni.).

A *veriga* szókezdő *v*-je diftongikus eredetű, és diftongusként nem ismeretlen a törökség más ágaiban sem. Elég, ha az egykori szókezdő *o*: és *ö*: jakut *uo* és *üö* reflexére utalok, vagy akár a kazak szókezdő *o* és *ö* [^uo] és [^uö] kiejtésére. A szláv szavak *e*-je hanghelyettesítés eredménye, akárcsak az *i* az *ü* helyett.

A ruméliai török *veriga* jelentéstani okok miatt csak a szerbből származhat (? a galipoljei szerbből?). Az albán *verigë* szintén a szerbből való (I. szb *verige* /Plur./). A román és a moldován alakok földrajzi okok miatt bolgár jövevényszavak lehetnek. Az oroszban ógyházi szláv jövevény. Az ószláv nyelvben pedig nyelvföldrajzi okok miatt dunai bolgár-török jövevényszó.

Avar-gyanús szavak

terъ (ószl.)

ószl. *terъ*, Gen.Sg. *-a* 'soudni budova, prétorium; zdanie suda; Gerichtsgebäude; praetorium' (Nicod.) (Hauptová 43: 449).

Az ószláv *terъ* 'törvényszék' jelentésű szó etimológiájával a szakirodalom eddig nem foglalkozott. Az említett szó egyetlenegy nyelvemlékben fordul elő. A többiben a törvényszékre más szavak találhatóak: *pretorъ* (< *lat. praetorium*), *şodîşte* (< *şod-işte*), *şodilişte* (< *şod-il-işte*); A *terъ*-val azonos jelentésben idézi Hauptová a *ternica* szót, de a *ternica* külön szócikkben nem szerepel, sőt előfordulási helyét sem idézi szótárában.

³⁸ Mong. *öCöge* ~ nyugati mong. *öCä*; ld. mong. *göröge* ~ kalm. *göra*: 'vadállat; szarvas; lovas vadász, hajsza, vadászat'; mong. *dölögen* ~ kalm. *dölä:n* 'higgadt, nyugodt, csendes'; mong. *döröge* ~ kalm. *dörä*: 'kengyel' ~ AL *dörä*: 'id.', etc.

A *ternica* alaktanilag nem más, mint a *terъ* szó +*ьnica*³⁹ összetett képzővel ellátott alakja. A *ternica* (< *terьnica) tehát azt a helyet jelentette, ahol törvénykeztek. A *ternica* szó jelentése alapján a *terъ* főnév 'törvény'-t, 'ítélet'-et is jelenthetne. A *terъ* azonban a következő szövegösszefüggésben szerepel: *onženi*⁴⁰ *is[ʉ]sa predъ pretoriju eže jestъ skazajai sę terъ*. Az *onženi*-t talán így lehetne helyesen szegmentálni: *on[ʉ]že ni*. A mondatrész fordítása: 'a törvényszék ?elő/ ?előtt, ami *terъ*-nak is nevezetik, Jézust ő maga sem...'. E szövegrészlet alapján a *terъ* jelentése csakis 'törvényszék' lehet.

Az ószláv *terъ* szó mind hangalakilag, mind jelentés tekintetében rokonítható az ótörök *törö* 'törvény' szóval. A keleti ótörök nyelvben a jelentése 'traditional, customary, unwritten law' (ED 531b)⁴¹. E szó szintén *törö* alakban megtalálható a klasszikus mongol nyelvben is. A mongol *twyrw* íráskép *törö* olvasatát e szó nyugati mongol hangalakja indokolja, ahol *törä* alakban található⁴². A szabály az, hogy ha a keleti mongol labiális helyén a nyugati mongolban *a* vagy *ä* talál-

³⁹ Az *-iko*, *-ika* > *-ica* képzők gyakran szerepeltek az *-ьn* melléknévképzővel együtt, azzal a képzővel, amely valakihez/valamihez való viszonyt fejez ki; pl. *grěšьn-* 'vétkes' (< *grěh-* 'vétek'), *věrьn-* 'hites' (< *věr-a* 'hit'), *dlъžьn-* 'adós' (< *dlъg-* 'adósság'), etc. Az *-ьnikъ*, *-ьnica* képzővel ellátott főneveknek különböző jelentései lehetnek: 1. E képzők személyeknek állapotuk vagy tevékenységük alapján való megnevezésére szolgáltak. pl. *dlъžьnikъ* 'adós férfi' (< *dlъg-* 'adósság'), *grěšьnikъ* 'bűnös férfi', *grěšьnica* 'bűnös nő' (< *grěh-* 'vétek'), etc.; *vratьnikъ* 'ajtóállító, kapuőr' (< *vrat-a* 'kapu'), *penęžьnikъ* 'pénzváltó' (< *penęž-ŭ* 'dénár, római ezüstpréz'), *kъňižьnikъ* 'írnok' (< *kъňig-a* 'könyv'), etc.; 2. Néhány így képzett főnév anyagi jelentést vett fel, konkrét tárgyat jelölt. pl. *sъrebrьnikъ*, *sъrebrьnica* 'ezüstpréz' (< *sъrebr-o* 'ezüst'), *дъньница* 'hajnalcsillag' (< *дън-* 'nap'), *kolesьnica* 'szekér' (< *kolo* (Gen.Sg. *koleso*) 'kerék'), etc.; 3. Az *-ьnica* képzővel ellátva a főnév jelenthetett valamilyen helyiséget vagy valakinek / valaminek a (lakó)helyét. pl. *žitьnica* 'magtár, csűr' (< *žit-o* 'gabona'), *мъздьница* 'vámhivatal' (< *мъзд-a* 'díj, ár, haszon'), *kъňižьnica* 'könyvtár' (< *kъňig-a* 'könyv'), etc. (A képző bemutatása Seliščev 2: 62 alapján történt).

⁴⁰ *onženi* (? *отъ-*) (Hauptová id.).

⁴¹ A török adatok ED 531b, 532a.

⁴² **Mongol adatok:** DocT. 5: 16; 8: 12 *törö*; FrB. 2: 19; 2: 20 *törö*; Hk. I 1b1; I 2b2; VII 10b7; VII 11a2; VII 12a2; VII 12b4; IX 17a3; IX 19a3; IX 20b4; IX 21ab; XII 24b7; XII 25a5; XII 25b7; XVI 31a1; XVI 31b7; XVI 32a2; XVIII 36b5; XVIII 38a5, etc. *törö*; Hin. 20; 22 *törö*; MNT 121,39v; 178; 208,46r; 208,47r; 216; 220,28v; 263 *tore* (= *dore*) (Ligeti sajátkezűleg *törö*-re javította át) (Haenisch); Hy 25r,5, IIa 11r,3 *töre*, IIb 12v,2, IIa 8v,4, IIb 6r,1 *törö* 'régle' (Mos. (1977); Bur. VI 2a; VI 7a; VI 8b; VI 10b; VI 22b; VII 35b; VII 40b; IX 63a *törö*; Sm. 03; 270a; 450d; 185d; 186c; 229d; 257d; 286d; 323b *törö*; **mong.klassz.** *törö* 'zakon; estestvennyj korenoj zakon, osnovnyja pravila; obyknovenie, obyčaj, obrjad; pravlenie, upravlenie' (Kow. 3: 1939ab); *törü* 1. 'Law (national, traditional, or established); power; order, regime; rule, government, state'; 2. 'Feast, banquet; wedding' (Less.) **kalm.** *törö* 'Gesetzliche, Ordnung, Obrigkeit' (KWb); **gorlosz, aru-horcsin turu** 'pravitel'stvo, pravlenie' Rudn.); **ord.** *t'oro* 'pravitel'stvo, pravlenie' (Rudn.), *t'örö* 'gouvernement, domination, empire' (Mostaert 675a); **mgr.** *t'uro:* 'loi, réglemeent, usage, coutume, bienséance, politesse, convenance, présent offert par politesse' (434); **burj.** *türe* (ritka) 'pravlenie' (Čer.); etc.

ható nem első szótagi helyzetben, akkor a keleti mongolban az adott labiális középső nyelvállású volt⁴³.

A mongol *törö* jelentésmezeje tágabb, mint a töröké, ugyanis nem csak magát a 'törvény'-t, hanem a 'törvény embere'-it is jelenti. Hasonló jelentésbővüléssel kell számolnunk az adott szónál abban az "altaji" nyelvben is, amelyből a szláv *terъ* származik. A mongol alapján feltételezhetjük, hogy az etimon nem csak 'törvény'-t, hanem jelentésbővüléssel azt a helyet is jelentette, ahol törvénykeztek.

Az átadó alak a szláv, a török és a mongol hangalakok alapján **törö* lehetett. Az ószláv *e* szabályos megfelelése az idegen *ö*-nek (cf. ószl. *veriga* < dunai blg.-tör. **wō:rügā*:). A szóvégi *-ъ* nemet jelentő szláv végződés, ami azt jelenti, hogy e szót a szlávok az *o*-töví hímnemű főnevek csoportjába sorolták be.

A *terъ* jelentésánál államszervezeti szakszó. Bekerülése az ószláv nyelvbe egy olyan nyelvből volt lehetséges, melynek beszélői a szlávokon uralkodtak és törvénykeztek felettük. Annak tudatában, hogy e szó csak egy bohemo-szláv nyelvemlékben található meg, az adott szó dunai bolgár-török eredete kizárható. A nyugati szlávok államszervezetére is hatást gyakoroló nomád államalakulat az avaroké volt. Az avar hadsereg keretein belül egészen az avar hatalom hanyatlásáig jelentékeny számú szláv hadtest is harcolt, mint elővéd. Hódoltatott szerepben valószínűleg az avar törvények szerint voltak kénytelenek élni.

Mindent egybevetve az ószláv *terъ* szó nagy valószínűséggel avar eredetű, és a szó avar alakja **törö* lehetett. E szón nincs semmi olyan nyelvi kritérium, amely alapján eldönthető lenne, hogy török vagy mongol nyelvet beszélt-e az avar uralkodóréteg.

trěmъ (óegyh.szl.)

Szláv adatok:

D: óegyh.szl. *trěmъ*, Gen.Sg. *-a*, m (Lob., Par.) 'bašnja; Turm; turris' (GL); **blg.** *trém*, Nom.Plur. *-ove* 1. 'csarnok, terem'; 2. 'tornác'. (Bödey); **szb.** és **hv.** *trēm*, Gen.Sg. *tréma*, m, Nom.Plur. *trémovi* 1. 'pitvar, tornác'; 2. 'csarnok; előcsarnok' (KK); *trijem*, Gen.Sg. *trijèma* 'zal' (Fasm. 4: 47); **szln.** *trēm* 'naves' (Fasm. 4: 47);

Ny: **le.** 16. sz. *trzem* 'sała, sień' (TMEN);

K: **óor.** *teremъ* 'vysokij dom, dvorec; sen', baldahin; kupol; 'riznica' (Srezn); *teromъ* id. mint *teremъ* (Srezn.); **or.** *térem* hist., poeticus 'emeleti szoba, toronyszoba'; *ženski* ~ '(középkori) női szoba; női lakosztály'; **ukr.** *térem* (Fasm. 4: 47); *terém* 'grosses, schönes Gemach' (Knie. 771);

Nem szláv nyelvi balkáni adatok: **albán** *tréme* 'előcsarnok' (Tamás).

⁴³ cf. mong.Ny. *nökär* 'társ, barát' ~ mong. K. *nökör*; mong.Ny. *noḡta* 'kötőfék' ~ mong.K. *noḡto*; mong.Ny. *bödene* 'füj' ~ mong.K. *bödöne*; etc.

Az óegyházi szláv *trěmъ* szó eredetét kutatva a szlavisták többsége igyekszik indoeurópai párhuzamokat találni. A legismertebb, és talán a legelterjedtebb nézet az, hogy a *trěmъ* a görög *τῆρεμνον*, *τῆραμνον* 'dom, zilišče' szó korai átvétele⁴⁴. Más kutatók⁴⁵ a következő szavakkal próbálták rokonítani: görög *τῆραβνον, latin *trabs*, *trabēs* 'gerenda'⁴⁶, ókymro *treb* 'zil'e', gót *𐌱aúrþ* 'pole', ófelnémet *dorf* 'selenie'.

A *tremъ* törökből származtatásának ötlete Miklosichtól származik. A Telben⁴⁷ a következőt találjuk: "türk. *tarım*, *tarum* 'Kuppel, rundes Zelt, Obdach, Himmel'. Vergl. rum. *terim* 'Boden, Erde, Umzäunung' und aslov. *trěmъ* aus *termъ*. magy. *terem*, griech. *τῆρεμνον*."

Kniezsa az óegyházi szláv *tremъ* szónak a görög *τῆρεμνον*-ból való származtatásával kapcsolatban a következőt írja⁴⁸: "Még ha el is fogadnók, hogy a görög *τῆρεμνον* szót a szlávok **melléknévnek** fogták fel és elvonták a melléknévképzőnek érzett *-n*-et, akkor is leküzdhetetlen nehézséget jelent a görög *terem*-hangalak, amelyből a déli-szláv nyelvekben semmiesetre sem alakulhatott *trěmъ*. Ez ugyanis csak egy *term-ből keletkezhetett."

A többi európai párhuzamként említett szó közül csak azok lehetnek összefüggésben az óegyházi szláv *trěmъ*-val, amelyek szintén *term-féle alapalakra vezethetők vissza.

Kniezsa szerint a *trěmъ* valószínűleg nem görög, hanem keleti eredetű, és talán összefüggésbe hozható az oszmánli *tarım* 'Kuppel', 'a nomad's tent of felt or goat's-hair; any highroofed or domed structure; a high trellis for climbing plants; a railling or peling' szóval (Redh. 475). Megjegyzi, hogy Redhouse szerint e szó perzsa eredetű.

Ramstedt a KWb-ban a kalmük *termě*, *term* 'Wand, Wandgitter' szót a következő adatokkal rokonította: kun *tärmä* 'Frauengemach'⁴⁹, szagáj *tärbä* 'Jurte'⁵⁰, ?szam.oszjtj. *tereme* 'Dorf', orosz *terem*⁵¹.

⁴⁴ Schmidt, Vok. 2: 66; Kritik 142; MEW 345; Pedersen, KZ 38: 353; Fasmer, IORJaS 12,2,283; Gr.-sl.ét. 200 etc.; RS 4: 164; Sobolevskij, ŽMNP (1914, aug.) p. 365; Meyer, Alb.Wb. 436; Murko, WuS 2: 131.

⁴⁵ Kretschmer, Glotta 24: 9 etc.; Hofmann, Gr.Wb. 359; Fick, BB 1: 171; Il'inskij, Sb. Sumcovu 371 etc.; IORJaS 23, I, 141 etc.

⁴⁶ Finály: "trabs (elavult *trābes*), *trābis* 'gerenda (hosszú és keskeny, vesd ö. *tignum*)'. Innen (költ.) a. 'hajó', *t. currit aquas*; b. 'magas v. szálas élőfa', *silva frequens trabibus*; c. 'szövetnek, fáklya, egy tüzes légitünetemény'; d. (átv.) 'gerendából készített valami': I. 'dorong, fűtykös'; II. 'fáklya'; III. 'kopja, kelevéz'; IV. 'ostromló berbécs'; V. 'fedél, ház'; VI. 'asztal'; VII. = *mentula*."

⁴⁷ Mikl. TEI.2, DWA, № 35 (1885) 47.

⁴⁸ Knie. 771.

⁴⁹ CC 138,2 *termα* [termä] 'tabernacula'.

⁵⁰ szag. *tä:rbä* 'die Jurte; jurta' (R 3: 1078).

⁵¹ A régi helyesírás szerint helyesen *teremъ*, ma *terem*.

Vasmer etimológiai szótárában a görög eredetet tartja a legvalószínűbbnek, de megemlíti Ramstedt ötletét is, és csak annyit jegyez meg vele kapcsolatban, hogy "ljubopytno", azaz 'érdekes'.

Az oszmánli *tarim* Doerfer szerint is a perzsából való⁵². A szintén csak az oszmánliban található *därim* alak pedig szerinte nyelvújítási szó lehet, ahol a *där-* 'sammeln, zusammenstellen' ige származékaként törökösítették a *tarim*-ot. A törökségi *tärmä*-féle alakokat mongol eredetűnek tartja, mivel az első török adat a Codex Cumanicusból mutatható ki. Doerfer szerint az óegyházi szláv *trěmь* török eredete ellen szól az is, hogy korábbról vannak szláv adataink, mint törökök. A szláv alakokat a görögből származtatja (szerinte : görög *τῆρεμνον* > szláv **teremü*).

Ligeti⁵³ a magyar *terem* [terēm] 'Saal, Zimmer'; (obs., fig.) 'Gebärmutter' eredete kapcsán kitér a már Miklosich és Kniezsa által is idézett oszmánli *tarim* adatra. Megjegyzi, hogy az *i* olvasata önkényes, helyesen *i* lehet ez. A Redhouse szótárában található *tarem* alak is ezt bizonyítja. Leszögezi, hogy ezek az alakok a perzsából valók és hozzáteszi, hogy hiányoznak a köznyelvből. Az arabban található alakok szintén jövevények a perzsából. A perzsa *tarum*, *tarām* szavak eredetét tekintve Ligeti Köprülüvel⁵⁴ és Németh-tel⁵⁵ ért egyet, miszerint e szavaknak nem lévén perzsa etimológiájuk "alighanem" jövevények a törökből. Megjegyzi, hogy Doerfer (ld. fentebb) magyarázata "aligha" helyes. A perzsa szavak számára etimonként török *tä:rim*, *tä:rām* alakokat ad meg. Előtte még bemutatja, hogy ellentétben a *tarim*, *tarem* alakokkal a török *därim* a népnyelvből is kimutatható különböző alakváltozatokban, sőt még a régi nyelvben is megvan, és már a 15. századtól adatható. Ezenkívül megtalálható a türkménben *tä:rim* alakban. Áttekintve a törökségi *tärmä* és mongol *terme* féle alakokat megállapítja, hogy a mongol alakok a törökből valók. A kun *termä* 'anyaméh' jelentéséről kimutatja, hogy valószínűleg a magyarból való⁵⁶. Meghatározza, hogy mely török adatok lehetnek visszakölcsönzések a mongolból. A végén leszögezi, hogy a szláv szónak törökből való származtatása nem ütközik akadályba.

Róna-Tas (1996) szerint a török *terim* / *derim* alakok görög eredetűek. A már Homérosznál is előforduló *τερεμνα* 'épület' **teram* vagy **terem* alakját kölcsönözték a törökök, akiknek nyelvében ebből *terēm* lett, a második szótagban redukálással, mert a görögben az első szótagon volt a hangsúly ebben a szóban. Később ez az alak keveredett a *te:r-* 'összegyűjt' ige *-(X)m* képzős származék-

⁵² TMEN 3: 337–339 (§1340).

⁵³ Ligeti 1967: 437–439.

⁵⁴ Köprülü, F., *Türkiyat Mecmuası* 7–8: 6.

⁵⁵ AOH 3: 16.

⁵⁶ A kunok között missziós tevékenységet folytató magyar szerzetesektől származhat.

szavával. A *terme* alakok szóvégi *-e*-je némi magyarázatot kívánna, de ezt a szerző nem tárgyalja cikkében. A mongol *terme* szót sikerül kimutatnia a Liao shi egyik kitaj méltóságnevében: kínai olvasata *di-liè má-du*, ami vagy *diremätü* vagy *deremätü* kitaj hangalakot tükröz, melyben a *+tü* ellátottságképző. A kitaj **diremä/*deremä* a legkorábbi mongol adat. Róna-Tas szerint a mongol *terme* a török *terem* vagy *terme* átvétele, de arról már nem ír, hogy a görögből *terēm*-ként másolt *terem*-ből miként lesz *terme* a törökben, hogy a mongol ezt ilyen hangalakban kölcsönözhesse.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a törökségi adatokat két csoportra lehet osztani. Az első csoportba tartoznak a *tä:rim*-féle alakok, amelyek a törökségnek csak az oguz ágából mutathatók ki 'sátor favázának alsó része; nomád sátor' jelentésben. A másik csoportba a *tä:rmä*-féle alakok tartoznak, amelyek többnyire a kipcsak nyelvágból mutathatók ki, és az oguz nyelvágból teljesen hiányoznak. Egyértelműen mongol jövevényként a szibériai és a turki nyelvágban vannak meg. Úgy tűnik, mintha mindkét szó egy *tä:r-* bázisige származékszava lenne. A mongol nyelvekből nem tudunk olyan igét kimutatni, amely bázisigeként jelentés és hangalak tekintetében szóba jöhetne.

A török nyelvekben található *te:r-* ige⁵⁷ viszont jelentésanilag alapja lehet a *tä:rim* (tä:r-Xm) és a *tä:rmä* (tä:r-mA) alakoknak. Egyedül az *e* minősége problémás. A *tä:rmä* (?*te:rmä*) elsődleges jelentése 'a kereksátor favázának alsó része', azaz 'jurta rácsfal' lehetett, amely egyébként egy összecsucskható rácsos szerkezet. Ezt a jelentést őrzi a mongol megfelelők egy része is. Másik jelentése a *tä:rmä* (? *te:rmä*) *äb* 'összeszedhető ház' szóösszetételből önállósult *tä:rmä* (? *te:rmä*) 'jurta, kereksátor'. A török nyelvek egy részében még ma is csak a 'ház' jelentésű szóval együtt jelent 'jurtá'-t a *tä:rmä*. Mongol párhuzamként ide tartozik az MNT-ban előforduló *terme ger* 'Zeltjurte' szóösszetétel.

Nem kerülhetjük ki azt a kérdést, hogy hangalakilag a kipcsak adatok sajátos török képzések-e, vagy esetleg Dzsingisz-kori másolatok a mongolból? Amennyiben **termä* "alapalakot" rekonstruálunk a mongol és a török szavak számára, és nem külön képzésekkel számolunk, akkor az ótörökben szabályosan **terim* alakot várunk, ennek a szabályos megfelelései azonban csak az oguz nyelvekből és a magyarból mutathatók ki. Az ősi tővéghangzók az ótörök korra már jelentősen redukálódtak, olyannyira, hogy a nyelvemlékek többségében nem is jelölik őket. A mongol megőrizte pl. mongol *aba* ~ török *aw* 'hajtóvadászat, körvadászat', mongol *dayari* ~ török *yagir* 'túr, nyeregdőrszölte seb a ló hátán', mongol *köke* ~ török *kö:k* 'kék', mongol *uraqa* (< **huraqa*) ~ török *uruq/quruq* (< **huroq*) 'hurok', mongol *tura-* ~ török *tur-* 'lesoványodik', stb. Ebben az esetben – és pedig ez a valószínűbb – a kipcsak adatok hangalakjukból eredően Dzsingisz-kori másolatok a mongolból, a szibériaiak és a turkik pedig kicsit

⁵⁷ Ótör.K. *te:r-* 'to bring together, collect, assemble' (ED 329ab).

későbbiek. Amennyiben ez a megoldás, nem két külön képzéssel állunk szemben, hanem török és mongol belső kölcsönzésekkel:

ősmongol vagy őstörök

*terme → nyugati ótörök és óoguz *terim / *derim (> ómagyar **term^e* > mai magyar *terēm* / *teröm*)

→ mongol *terme* > középkipcsak, szibériai török és turki *tärmä* / *termä*

→ ?avar *terme / *terme > szláv *term-ъ > *tremъ*.

Az óegyházi szláv *tremъ* szó csakis egy **term-* alakból magyarázható, máskülönben az óoroszban nem *teremъ* lett volna a hangalakja. A **term-* *e*-je rövid volt, és csak a déli szlávban zajlott le a hangátvetéssel párhuzamosan a pótlónyúlás. Éppen ez a kritérium az, ami alapján az egyébként hapax legomenon lengyel *trzem* alak önálló átvételnek tekintendő, ugyanis ha déli szláv közvetítésű vándorszó lenne, a pótlónyúlást mutatná a hangalakja. Az óorosz *teremъ* esetében szintén közvetlen kölcsönzéssel állunk szemben.

A *terme szót átvéve, ezt az *o*-tövű hímnemű főnevek közé sorolták be a szlávok, így a nemet jelölő töképzőnek érzett eredeti *-e-t -ъ*-ra cserélték le ("alt." *terme* > szláv *term-e > *term-ъ). Ez a meglehetősen korai *termъ* alak egy helynévből ki is mutatható, ez a *Termperhc* a Kr.u. 871-ben írt *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*-ban fordul elő. 866-ban Pannóniában Aldwin salzburgi püspök több templomot is felszentelt, közöttük volt *Termperhc* temploma is. Ezt a helynevet Róna-Tas az 1332-ből adatolt magyar *Teremheg* helynévvel azonosítja. Minden bizonnyal e település helyén (vagy közelében) jött létre a mai *Palotabozsok* falu, a Balatontól délnyugatra (Róna-Tas 1996). Róna-Tas szerint a *Termperhc* helynév második tagja (*-perhc*) kétségtelenül bajor, jelentése pedig 'hegy'. Ez a kijelentés azonban nem állja meg a helyét, mert a déli szláv nyelvekben az *e*-zű *breg*, *je*-zű *brijeg*, *i*-zű *brig* nem 'part'-ot jelent, mint a többi szláv nyelvben, hanem 'hegy'-et, ld. pl. hv. Šul. 1874 *brieg* geogr. 'brdo, gora, hreb; Berg, tal. monte; Ufer, (eines Flusses), frc. bord, egl. shore, tal. riva', hv. Šam. 1929 *brijeg m* 'Berg; (mora) Gestade; (rijeka) Ufer; odron ~a 'Bergabrutschung, Bergsturz', szb KK *breg* 1. 'domb, kisebb hegy, halom'; *ledeni* ~ 'jéghegy'; *kao da je od brega odavljn* fig. 'olyan (erős), mint a szikla'; *došla su kola do brega do brega* 'szorul a kapca'; 2. obs. lit. (obala) 'part, mart'; *na bregu mora* 'a tenger partján'; *valovi se razbijaju o bregove* 'a hullámok megtörnek a parti sziklákon'; *tiha voda breg roni* lassú víz partot mos'; 3. geol. *peščani* ~ 'homokzátony', stb. A szerb nyelvben a 'part' jelentés kései russizmus. Egyébként a *Termperhc*-ben előforduló germán eredetű déli szláv 'hegy' jelentésű *bergъ első előfordulásával állunk szemben e helynévnel. A jelentését Róna-Tas helyesen 'palotahegy'-nek adja meg. A helynév rekonstruálható alakja tehát *termъbergъ, melynel első tagja avar eredetű, második pedig

az ott beszélt szlávban akkorra már meghonosodott bajor eredetű szó a **bergъ* 'hegy'.

Az óegyházi szlávban és az óoroszban található jelentésmezeje alapján a **terme* / **termě* átdó alak jelentése 'jurta; palotasátor' lehetett. Hangalakja alapján nem dönthető el az, hogy mongol vagy török közvetítésű. Szláv nyelvterületen belüli elterjedtsége, és nyelvi jegyei alapján egyértelműen az avar-gyanús szavak közé tartozik, sőt a lengyel adat alapján e szót inkább a **nagy valószínűséggel avar** csoportba kell besorolnunk.

Utószó

Ez az anyag még kevés ahhoz, hogy pontos következtetéseket vonjunk le a dunai-bolgártörök és az avar nyelvről. Az anyag állandóan bővül, újabb és újabb szavak kerülnek bonckés és nagyító alá. E cikkben nem állt szándékomban a déli szláv nyelvekből általam ismert összes korai "altaji" elem bemutatása, csupán a szakdolgozatomban szereplő általam és tanáraink által védhető etimológiákat foglaltam össze röviden. Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélt az avar uralkodó réteg, az e cikkben szereplő anyag még nem ad választ. A déli szláv nyelvek, nyelvjárások és nyelvemlékek korai "altaji" elemeinek feltárása még a jövő feladata.

Rövidítések:

Acc. = accusativus = tárgyeset

a.-luzs. = alsó-luzsicei/szorb nyelv

Bakos, F. (1993) Román-magyar kéziszótár. Budapest.

blg. = bolgár nyelv; Bödey J. (1956) Bolgár-magyar szótár. Budapest.

blr. = belorusz, fehérorosz nyelv

bot. = botanica = növénytan

burj. = burját nyelv;

cf. = confēr = vesd össze

Čer. = Čeremisov, K. M. (1951) Burjat-mongol'sko-russkij slovar'. Moskva.

csag. = csagatáj nyelv

csuv. = csuvas nyelv; csuv.an. = csuvas nyelv anatri jelvjárása, az irodalmi csuvas nyelv alapja; csuv.virj. = csuvas nyelv virjál jelvjárása; Ašm. = Ašmarin, N. I., Slovar' čuvaškogo jazyka. I–II. Kazan', III–XVII Čeboksary. I, 1928; II–IV, 1929; V, 1930; VI–VII, 1934; VIII–IX, 1935; X–XI, 1936; XII–XIV, 1937; XV–XVI, 1941; XVII, 1950.

ča-hv. = ča-horvát jelvjárás

D = déli szláv nyelvág

- Dat. = dativus = részeshatározó eset
 Doe.-He. 1989 = Doerfer, G. – Hesché, W. (1989) Südghusische Materialien aus Afghanistan und Iran. Wiesbaden.
 Doe.-He. 1993 = Doerfer, G. – Hesché, W. (1993) Chorasantürkisch. Wiesbaden.
 Doe.-Tez. = Doerfer, G. – Tezcan, S. (1980) Wörterbuch des Chaladsch. Budapest.
 ED = Clauson, G. Sir (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
 etc. = et cetera = és a többi, stb.
 f = femininum = nőnem
 fig. = figurativus = átvitt értelmű
 f.-luzs. = felső-luzsicei/szorb nyelv
 Gen. = genitivus = birtokos eset
 hist. = historicus = történelmi
 hv. = horvát nyelv; Ver. = Verantius, F. (1595) Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmati(c)ae et Vngaricae. Venetiis; (Recudi curavit: Thewrewk de Ponor, J. (1834) Dictionarum pentaglottum. Posonii); Bell. = Joanni Bëlosztenëcz Gazophylacium, seu latino illyricorum onomatum aerarium... Zagrabiae, 1740.; RHS = (A horvát Akadémia szótára): Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, I–1880-tól XII/2–1937.
 id. = idem = ugyanaz
 ie. = indoeurópai alapnyelv
 Instr. = instrumentalis = eszközhatózó eset
 jak. = jakut nyelv; Pekarskij, É. K.: Slovar' jakutskogo jazyka. 1. (1917) Petrograd; 2., 3. (1927) Leningrad.
 K = keleti szláv nyelvág
 kaj-hv. = kaj-horvát nyelvjárás
 kalm. = kalmük nyelv; KWb = Ramstedt, G. J. (1935) Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki.
 kirg. = kirgiz nyelv; Jud. = Judahin, K. K. (1965) Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva.
 kkalp. = karakalpak nyelv; Bas. (1951) = Baskakov, N. A. (1951) Karakalpakskij jazyk. I. Materialy po dialektologii (Teksty i slovar'). Moskva.
 kzk. = kazak nyelv; Shni. = Shnitnikov, B. N. (1966) Kazakh-English Dictionary. The Hague.
 le. = lengyel nyelv
 Loc. = locativus = helyhatározó eset
 magy. = magyar nyelv
 mak. = makedón, macedón nyelv. Vardári- (Makedónia), Pirini- (Bulgária) és Égei-Makedóniában (Görögország) beszélt önálló déli szláv nyelv.
 mgr = monguor nyelv; Kínában beszélt mongol nyelvek egyike. Smedt, A., De, C.I.C.M. - Mostaert, A., C.I.C.M. (1933) Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental. III partie. Dictionnaire monguor-français. Pei-p'ing.
 mong. = mongol nyelv
 mong.K. = keleti mongol nyelvág

- mong.klassz. = klasszikus mongol nyelv; Kow. = Kovalevskij, O. (1844–1849) *Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'*. 1–3. Kazan'; Less. = Lessing, D. F. (1973) *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.
- mong.Ny. = nyugati mongol nyelvág
- Nom. = nominativus = alanyeset
- Ny = nyugati szláv nyelvág
- obs. = obsoletus = elavult, elavulóban
- occ. = occidentalis = nyugati (alak)
- or. = orosz nyelv; Dal' = Dal', V. (1912) *Tolkovnyj slovar' živogo velikoruszkogo jazyka. Četvertoje... izdanie pod redakciju I. A. Baudouin de Courtenay*. I–IV. S-Peterburg – Moskva.
- ord. = ordos; Kínában beszélt mongol nyelv; Mostaert, A. (1942–1944) *Dictionnaire ordos*. I–III. Peking.
- oszm. = oszmán-török nyelv. Nyelvújítás előtti török irodalmi nyelv; Redh. = Redhouse *Yeni Türkçe İngilizce Sözlük*. (repr.) İstanbul, 1974.
- óblg. = óbolgár nyelv
- ógyh.or. = ógyházi orosz nyelv
- ógyh.szb. = ógyházi szerb; Dan. = Daničić, Đ. (1863–4) *Rječnik iz knjizevnih starina srpskih*. I–III. Beograd.
- ógyh.szl. = ógyházi szláv nyelv
- ómagy. = ómagyar nyelv
- óor. = óorosz nyelv; Srezn. = Sreznevskij, I. (1893, 1902, 1912) *Materijaly dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam*. 1–3. Sanktpeterburg.
- ószl. = ószláv; Hauptová, Z. (Hl. red.) (1992) *Slovník jazyka staroslovenského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. 44 (*trěvňň-oubhažiti*). Praha.
- ótör.K. = keleti ótörök nyelv
- ótör.Ny. = nyugati ótörök nyelv
- ősmagy. = ősmagyar nyelv
- összl. = ősszláv nyelv
- Plur. = pluralis = többes szám
- R = Radloff, W. (1893–1911) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 1–4. St.-Petersburg.
- Rudn. = Rudnev, A. D. (1911) *Materialy po govoram vostočnoj Mongolii*. S.-Peterburg.
- Sg. = singularis = egyes szám
- szb. = szerb nyelv; Vuk = Karadžić, Vuk, S. (1935) *Lexicon Serbico-Germanico-Latinum*. Editio quarta. Belgradi; KK = Kovács, K. (főszerk.) (1968–1975) *Szerbhorvát-magyar szótár*. 1–3. Újvidék; Lev.-Sur. = Levasics, E. – Surányi, M. (1982) *Szerbhorvát-magyar kéziszótár*. Budapest; Boš. = Bošnjaković, Z. (1985) *Pastirska terminologija* Srema. Novi Sad.
- szlk. = szlovák nyelv
- szln. = szlovén nyelv
- Tamás, L. (1953) *Albán-magyar szótár*. Budapest.
- tech. = technica = műszaki
- tel. = teleut nyelv

- Tiktin = Rumänisch-deutsches Wörterbuch. I–III. Bukarest 1903–191?. (ld. Knie. p. 51)
- tkm. = türkmén nyelv; Bas.-Kar.-Ham. = Baskakov, N. A. – Karryev, B. A. – Hamzaev, M. Ja. (1964) *Turkmensko–russkij slovar'*, Moskva.
- tör. = török nyelv(ek)
- tör.Rum. = ruméiai török nyelv(ek)
- t.tör. = törökországi török irodalmi nyelv; Mus.-Star. = Mustafae, É. M.-É. – Starostov, L. N. (1977) *Turecko-russkij slovar'*. Moskva.
- t.tör.nyj. = törökországi török nyelvjárás(ok); Caf. 1942 = Caferoğlu, A. (1942) *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*. Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları ağızları. İstanbul; Caf. 1943 = Caferoğlu, A. (1943) *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*. İstanbul; Derleme3 = *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* (1942) 3. İstanbul.
- ukr. = ukrán nyelv

források, nyelvemlékek:

- (A) = arabírásos
- AL = Leideni névtelen; I. Poppe, N. N., *Das Mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift*. in: *Izvestija Akademii nauk SSSR*. Leningrad, 1927: 1009–1040, 1251–1274; 1928: 55–80.
- Bes. = *Besědy na evangelije papy Grigorija Velikago* (bohemo-slavon., Russia, XIII, cyr.). *Gregorii Magni papae Homiliae in evangelia* (Besědy na evangelije papy Grigorija Velikago), quae inter monumenta ecclesiastico-slavonica originis bohemicae principalem tenent locum. *Textum homiliarum e tabulis photographiis codicis russico-slavonici saec. XIII, qui in Bibliotheca Publica Leningradensi asservatur* (Погод. 70), exscripsimus et exerpsimus.
- Bur. = Arban qoyar džokiyangyui üiles. *Mongol nyelvemlék. Szószedete*: Ligeti, Lajos (1974), *Les douze actes du Bouddha*. Arban qoyar džokiyangyui üiles de Čhos-Kyi 'Od-Zer. *Traduction de Šes-Rab Sen-Ge*. Budapest.
- CC = *Codex Cumanicus*; 14. században írt latinbetűs kun nyelvű kódex. Grønbech, (1942) *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen.
- DocT. = *Turkesztáni preklasszikus mongol dokumentumok*. Szóanyaguk: Ligeti Lajos (1972), *Monuments Préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.
- FrB. = *preklasszikus mongol nyelvű buddhista szövegtöredékek*. Szóanyagukat kiadta: Ligeti, L. (1972) *Monuments Préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.
- (GL) = glagolita betűs
- HB = *Halotti Beszéd*. 1195 körül íródott ómagyar nyelvemlék. Kiadva: Ómagyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929: 67–70.
- Hin. = *Inscription de Hindu 1362*. Szóanyagát kiadta: Ligeti, L. (1972) *Monuments Préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.
- Hk. = *Hiao-king*. *Preklasszikus mongol nyelvemlék*. Szóanyagát kiadta: Ligeti, L. (1972), *Monuments Préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.

- Hurs. = 14. században oszmánli nyelven írt irodalmi mű. Szerzője: Germiyanlı Şeyhoğlu Mustafa Cemali. A mű címe: Hurşid ü Ferahşad.
- Hy = Hua-yi yi-yü (l. Haensch, E. /1957/, Sinomongolische Glossare. I. Das Hua-I ih-yü. Berlin); Lewicki, M. (1959), La langue Mongole des transcriptions Chinoises du XIVE siècle. Le Houa-yi yi-yu de 1389. II. Vocabulaire-index. Wrocław; Mostaert, A. (1977), Le Matériel Mongol du Houa I I Iu de Houng-ou (1389). Bruxelles.
- Kaş. = arabírášos karahanida nyelvemlék (11. sz.): Maḥmūd al-Kāšġarī: Dīwān Luġāti'l-Turk; Brockelmann, C. (1928), Mitteltürkischer Wortschatz. Leipzig.
- Lob. = Psalterium e codice Lobkowicziano-Pragensi (Cyr.-Meth., Croatia, XIV, glag.). Psalterium croatico-glagoliticum e codice principis Lobkowicz, a. 1359 Segniae (Senj) in Croatia scripto, qui nunc Pragae in Bibliotheca Universitatis asservatur (sign. Ms XXIII G 67).
- Man.hr. = Bogdan, I. (1922), Cronica lui Manasses. Traducere mediobulgara, facuta pe la 1350. Bucureşti.
- MNT = Mongyol-un niyuča tobča'an (= A mongolok titkos története). Haensch, E. (1939), Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) Geheime Geschichte der Mongolen. Leipzig; Rachewiltz, I. de (1972), Index to the Secret History of the mongols. Bloomington; Ligeti Lajos (1962), A mongolok titkos története. Budapest.
- Nicod. = Pseudo-evangelium Nicodemi (bohemo-slavon., Serbia, XV, cyr.). Evangelium Nicodemi, narratio de passione Christi et eius descensu ad inferos e latino translata, quae ad numerum textuum ecclesiastico-slavonicorum originis bohemicae pertinet. Textum pseudo-evangelii secundum apographum serbico-slavonicum e codice Damiani saec. XV, qui in Bibliotheca Nationali Vindobonensi asservatur.
- Par. = Psalterium e codice Parisiensi, (Cyr. – Meth., Croatia, XIV, glag.). Psalterium croatico-glagoliticum e codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis, qui exeunte saeculo XIV scriptus est.
- Srn. = Subhasitaratnanidhi. Mongol nyelvemlék. Szószedetét kiadta: Ligeti Lajos (1973), Trésor des sentences Subhasitaratnanidhi de Sa-Skya pandita traduction de Sonom Gara. Budapest.
- Supr. = Codex Suprasliensis, codex cyrillicus saeculo XI in Bulgaria orientali scriptus, in monasterio Suprasliensi prope Białystok inventus.
- Tih.A. = A tihanyi apátság alapítólevele. 1055. Kiadva: Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929: 19–25.
- Zogr. = Codex Zographensis, tetra-evangelium glagoliticum monasterii Zographu in monte Atho, exeunte saeculo X aut ineunte XI in Macedonia scriptum. Codex nunc in Bibliotheca Publica Leningradensi asservatur (Глаг. 1).

Irodalom:

- AOH = Acta Orientalia Hungarica
BER = Georgiev, Vl. I. (1971, 1979) Bălgarski etimologičen rečnik. I–II. Sofija.
BTLU = Gombocz Z. (1912) Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki.
Dobrodomov, I. G. (1971), Tjurkizmy slavjanskih jazykov kak istočnik svedenij po istoričeskoj fonetike tjurkskih jazykov. (Sootvetstvie *s* ~ *š*). In: Sovetskaja tjurkologija № 2. Baku. 81–92.
Dobrodomov, I. G. (1974,) K étimologii russkogo slova *veriga*. In: Voprosy filologii. Moskva. 55–58.
DWA = Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse.
Đorđić, P. (1975), Staroslovenski jezik. Beograd.
Erdal = Erdal, M. (1991), Old Turkic Word Formation. Vol. 1., 2. Wiesbaden.
EtSz = Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae = Magyar etymológiai szótár. Írta Gombocz Zoltán és Melich János. Bp. I. *A-érdem*. 1914–1930; II. *F-geburnus*. 1934–1944. (a II. kötet 289. hasábjától kezdve Melich János írja egyedül).
Fasm. = Fasmer, M. (1964–1973), Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Perevod s nemeckogo dopolnenija O. N. Trubačeva. 1–4. Moskva. Német eredetije: Vasmer, M. (1950–1958), Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.
GGA = Göttingische Gelehrte Anzeigen
Gulya János (1967), *Hodu vagy hadu?* MNy. 63: 323–330, 462–472.
HER = Gluhak, A. (1993), Hrvatski Etimološki Riječnik. Zagreb.
JA = Archiv für slavische Philologie. Begründet von Vatroslav Jagić. I–1876-tól XLII–1929-ig.
Knie. = Kniezsa István (1955), A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1. kötet 2. rész. Budapest.
Köprülü, F. (1942), Yeni farisîde türk unsurları. Türkiyat Mecmuası. 7–8. İstanbul.
KSz = Keleti Szemle. Budapest.
Ligeti Lajos (1957), Sur la langue des Afchars d'Afghanistan. AOH 7, Fasc. 2–3.
Ligeti Lajos (1967), Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz. MNy. 63: 427–441.
Maz. = Mazuranić, V. (1908–1922), Prinosi za hrvatski pravnopovjestni rječnik. Zagreb. 1756 l. + Dodatci. 1923. 74 l.
Mazjulis, V. (1964), Zаметки по прусској étimologii (1–2). In: Problemy indoevropejskogo jazykoznanija. Moskva. p. 67.
Menges, K. H. (1979) Vostočnye élementy v "Slove o polku Igoreve". Leningrad.
MEW = Miklosich, F. (1886), Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien.
Mikl.Lex. = Miklosich, F. (1862–1865), Lexicon paleoslovenico-greco-latinum. Wien. (Anyaga azonban ált. nem óegyh. szláv, csak későbbi egyh. szláv, sokszor az óegyh. szláv emlékek közül csupán a Supr. van beledolgozva. Knie.)
Mikl.TEL. = Miklosich, F., Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. 1–2., Nachtrag 1, 2. DWA, № 34 (1884), № 35 (1885), Abhandlung № 38 (1887).

- MNy. = Magyar Nyelv. Budapest.
- Mon.Serb. = Miklosich, F. (ed.) (1858), Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Viennae.
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
- Otkupščikov, Ju. V. (1967), Iz istorii indoevropskogo slovoobrazovanija. Leningrad.
- Poppe, N. (1954), Grammar of Written Mongolian. Wiesbaden.
- Preobr. = Preobrazenskij, A.G. (1959) Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moskva.
- Räs. = Räsänen, M. (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki.
- RÉS = Revue des Études Slaves. Paris.
- Róna-Tas, A. (1996) An "Avar" word: *terem*. in: Symbolae Turcologicae, eds. Berta, Á. – Brendemoen, B. – Schönig, C.; Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, Vol. 6.; Uppsala.
- Seliščev, A. M. (1951, 1952) Staroslavjanskij jazyk. 1–2. Moskva.
- SEW = Berneker, E. (1908–1913), Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg. I. Bd. *A-lutъ*, II. Bd. *ma-morъ*.
- Skok = Skok, P. (1971–1973), Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1–3. Zagreb.
- SMS = Sborník Matice Slovenskej. Turc. Sv. Martin I–1922-től.
- SPAW = Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Berlin.
- Stojkov, St. – Bernštejn, S. B. (1964), Bălgarski dialekten atlas. 1. Jugoztočna Bălgarija. Čast vtora. Sofija.
- Szádeczky-Kardoss S. (1992), Az avar történelem forrásai I. Szeged.
- Tekin, T. (1987), Tuna Bulgarları ve dilleri. Ankara
- TMEN = Doerfer, G. (1963–1975) Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I–IV. Wiesbaden.